

Hendrik Dalhuisen

onderwijzer en amateurfotograaf

Anne Vermeer ¹

Vaak zijn het de bestuurders, de landheren en de notabelen die hun stempel drukken op de lokale geschiedenis. Maar een gewone onderwijzer? Hendrik Dalhuisen (1850-1927) is zo'n onderwijzer die het verdient om in de schijnwerpers te staan. Hij was een veelzijdig man en een toegewijd onderwijzer. Maar het is vooral zijn uitgebreide fotocollectie die hem historisch gezien interessant maakt. Anne Vermeer – zijn opa Andries Vermeer was een collega en boezemvriend van Hendrik – schreef een biografie over deze bijzondere Harderwijker.

Uit album Kreiken, Stadsmuseum Harderwijk

Hendrik Dalhuisen was vanaf 1869 tot 1915 onderwijzer in Harderwijk en in zijn tijd ook bekend om zijn voordrachten met de toverlantaarn. In *“Kent u ze nog ... de Harderwiekers”* (1976) en *“Harderwijk vertelt”* (1983) staan enkele foto's waarbij zijn naam wordt vermeld, maar Dalhuisen blijkt een grote collectie foto's, glasnegatieven, lantaarnplaatjes en stereofoto's nagelaten te hebben. Deze nalatenschap was onbekend, omdat die niet onder zijn eigen naam, en op verschillende plekken bewaard was gebleven. Nader onderzoek wijst uit dat Dalhuisen niet alleen een veelzijdig en begaafd man was, maar ook als amateurfotograaf een belangrijke plaats inneemt in de geschiedenis van Harderwijk.

Hendrik Dalhuisen werd op 22 juni 1850 in Oene geboren als zoon van Albert Dalhuisen, smid, en Teuntje Riphagen². Zijn vader overleed toen Hendrik nog geen vier jaar was³, en zijn moeder bleef met hem en zijn twee jaar jongere zus (Maria) Gerradina op de Donselaarsweg 6 in Oene wonen. De familie was niet onbemiddeld, en had van oudsher wat landerijen van het voormalige klooster Nazareth in Oene in bezit⁴. Eind 1868 vertrekt Hendrik als beurskwekeling naar Arnhem om de rijksnormaallessen te volgen en hij slaagt eind 1868 of begin 1869 voor het examen als hulponderwijzer⁵. In 1869 wordt hij hulponderwijzer aan school A in Harderwijk⁶, en woont hij in op de Smeepoortenbrink nummer 7 (B72/B76)⁷. Tussen 1885 en 1890 verhuist hij naar de Donkerstraat 61 (B16)⁸ en vanaf circa 1900 woont hij in de Smeepoortstraat 19 (A262/A260)⁹.

Zijn zus Gerradina huwt in 1875 met Gijsbert van Koldenhoven¹⁰, die introuwt en boer wordt. Hendrik blijft mede-eigenaar van het ouderlijk huis in Oene, en heeft daar een eigen kamer waar hij ook na de dood van zus Gerradina in 1899¹¹ en haar man in 1896¹² regelmatig verblijft. Hij is dan bij hun zoon Albert van Koldenhoven en diens vrouw Jennigjen Nieuwenhuis¹³, met name in de schoolvakanties¹⁴. Hendrik Dalhuisen werkt 46 jaar, van 1869 tot 1915, als onderwijzer in het openbaar lager onderwijs, en daarnaast van 1881 tot 1921 als opleider van de rijksnormaallessen¹⁵. Hij krijgt in 1924 van de stad Harderwijk de gemeentemedaille in zilver uitgereikt vanwege zijn verdiensten in het onderwijs en het openbare culturele leven van de stad¹⁶. Dalhuisen blijft ongehuwd en overlijdt op 3 maart 1927¹⁷, waarschijnlijk als gevolg van een beroerte¹⁸. Hij ligt begraven in een familiegraf in Oene¹⁹.

Dalhuisen en het onderwijs

Mogelijk draait Hendrik met 15-17 jaar al mee als hulponderwijzer in Harderwijk²⁰ in de lespraktijk van een ervaren schoolmeester, de gebruikelijke route naar het onderwijzerschap in die tijd²¹. Hij krijgt – na een vergelijkend examen – eind 1868 een rijksbeurs van 250 gulden²² waarmee kwekelingen in staat werden gesteld om onderdak te vinden bij lokale gastgezinnen. De regeling was door de overheid ingesteld om een voldoende bezoek van de kweekscholen en rijksnormaallessen te verzekeren – ‘vermogende’ kwekelingen

waren er niet te verwachten omdat het latere onderwijzerschap nu eenmaal slecht betaalde en voornamelijk door jongeren uit de lagere standen werd geambieerd²³.

In Arnhem volgt Hendrik een jaar de rijksnormaallessen en na zijn slagen voor het examen keert hij terug naar Harderwijk. Hij wordt hulponderwijzer op School A in de Israëlstraat, de 'Armenschool', waar in augustus 1868 nieuwe lokalen in gebruik zijn genomen²⁴. Eind 1878 wordt hij benoemd tot eerste hulponderwijzer aan School B²⁵, de 'Burgerschool', die in 1877 in een modern gebouw met zes lokalen en een gymnastieklokaal op de Vischmarkt was gevestigd²⁶. In 1910 verzoekt hij het gemeentebestuur om op de tot twaalf klassen verbouwde school A aangesteld te worden²⁷, en zijn verzoek werd ingewilligd²⁸. In de gemeenteraad had een zich ruim vier jaar voortslepende strijd gevoerd met B&W over het vergroten van de Armenschool (die gratis was) en verplaatsen daarvan naar de Vischmarkt. De daar gevestigde Burgerschool (die schoolgeld hief) bleef 6-klassig en verhuisde naar de locatie van school A in de Israëlstraat²⁹. In 1915 krijgt de 65-jarige Dalhuisen op zijn verzoek eervol ontslag³⁰. Hij krijgt van het personeel een gouden bril bij zijn afscheid³¹. Zijn pensioen bedraagt 760 gulden per jaar³².

Foto personeel school A en B uit 1915-1916. Zittend, rechts van de tafel, Dalhuisen. Ook (vertekend) afgedrukt in *Kent u ze nog ...* Collectie H. van Essen

Dalhuisen is van 1877 tot 1913 ook verbonden aan de Gemeentelijke Avond Teekenschool; in 1878 krijgt hij een gratificatie van 100 gulden "voor de bijzondere goede diensten, door hem in 1877 aan het onderwijs op de teekenschool bewezen"³³.

Van de producten van die lessen worden ook tentoonstellingen georganiseerd: "Geen openbare teekenles, maar de vruchten van het teekenonderwijs gedurende den

afgelopen cursus lagen deze week ter bezichtiging in het lokaal waar die les gegeven wordt. Van alles wat – landschappen naar voorbeelden, koppen naar pleisterbeelden, voorwerpen naar de natuur, ornamenten en bouwkundige plannen – van alles vindt men daar welgeslaagde proeven, ten bewijze dat het onderwijs door de heeren Makkink, Dalhuisen en Vermeer leerzaam en oordeelkundig gegeven en door de leerlingen goed opgevat werd"³⁴. In 1913 vraagt hij ontslag van de Tekenschool³⁵. Dalhuisen geeft ook privé tekenlessen "voor eerstbeginnenden in het Teekenen met krijt en potlood, voor meergevorderden in het werken met den doezelaar, met O.I. inkt, sepia en kleuren en porceleinschilderen."³⁶

In juni 1881 krijgt Harderwijk ministeriële goedkeuring voor het geven van Rijksnormaallessen, waar Dalhuisen Rekenkunde³⁷ en later ook Natuurkunde en Biologie³⁸ doceert³⁹. Dalhuisen is veertig jaar lang opleider, en heeft in die periode in totaal 181 kwekelingen gehad⁴⁰. "Klein en tenger, ijzeren brilletje op, stereotiep met één arm over het kachelscherm, als hij niet schreef of proeven deed, gaf hij les met een onvermoed zware stem. Hij wist enorm veel en kon veel overbrengen ook. Ik herinner me nog de planten die hij ons leerde kennen. Als medewerker van het K.N.M.I. bracht hij 's avonds met chronometrische regelmaat zijn verslagen op de post."⁴¹ Hij geeft ook, samen met schooldirecteur Beumer, hoofdaktecursussen voor onderwijzers uit de wijde omtrek⁴², en is in 1902 en 1903 geëminent bij onderwijzersexamens in Arnhem, voor Nederlands en Natuurgeschiedenis⁴³.

Voordrachten met lichtbeelden en andere culturele activiteiten

Naast zijn betaalde werk in het onderwijs is Dalhuisen zeer actief in het culturele leven in Harderwijk. Hij is secretaris van de zangvereniging Concordia⁴⁴, bestuurslid van de Volksbibliotheek⁴⁵, van de afdeling Volksonderwijs⁴⁶, bestuurslid (secretaris) van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen⁴⁷, van de onderafdeling Floralia, vereniging ter bevordering van het kweken en houden van bloemen en planten (" 't Kweeken van bloemen werkt veredelend op den geest. Wie de bloemen liefheeft zal niet baldadig zooveel

schoons vernielen")⁴⁸, en vanaf zijn pensionering, bestuurslid van de Bond van Gepensioneerden "ter bevordering hunner belangen en met uitsluiting van partijpolitiek"⁴⁹. Ook zit hij in het comité voor het Rembrandt-jaar 1906 dat als doel had "ter eere van Rembrandt's nagedachtenis, de woningen der minder bedeelde medeburgers te verlevendigen en te versieren met zijne kunst"⁵⁰, in het Pestalozzi-herdenkingscomité⁵¹, en in het comité tot oprichting van een "oudheidkamer"⁵².

Smeepoortenbrink 8, genomen vanuit de 1e verdieping van Dalhuisens woonhuis op 7. Collectie Petersen

getiteld *Bella Roel*⁶⁴, en niet alleen voor volwassenen, maar ook voor kinderen: "... zullen de bekende kindervrienden, de Heeren Dalhuisen en Bronsveld [...] weer eens onze jeugd vergasten. Eenvoudige beelden uit de geschiedenis, aardrijkskunde, enz. zullen vertoond en toegelicht worden, doch Meester Dalh. heeft nog prachtige kluchten, die de Meester op zijn bekende wijze zal toelichten. Weten onze kinderen wel, dat deze verteluurtsjes buitengewoon aardig zijn?"⁶⁵.

Die avonden worden niet alleen alom geprezen, maar trekken ook veel mensen, soms 400 bezoekers⁶⁶, zoveel zelfs dat er regelmatig herhalingen plaatsvinden. " 't Waren weer hoogstgenotvolle uren, die gisteren avond de bezoekers der Volksleeszaal in dit lokaal doorbrachten. Geen wonder, want behalve dat de heer Dalhuisen, onderwijzer alhier, hun op zeer eenvoudige en aangename wijze van het oude Egypte verhaalde, bracht hij de voornaamste merkwaardigheden uit die dagen door zijn toverlantaarn op doek. Veel schoons kreeg het oog te aanschouwen; ook prachtige gezichten van Harderwijk uit deze en vroegere eeuwen. Het schoonheidsgevoel der menigte werd opgewekt, of bijzonder gestreeld; maar ook de lachspieren der aanschouwers werden nu en dan in beweging gebracht. Iedereen amuseerde zich best, hetgeen duidelijk waar te nemen was uit de groote stilte, nu en dan afgewisseld door een krachtig handengeklap. De heer Dalhuisen heeft dezen avond een ieder zeer aan zich verplicht. Jammer dat niet alle belangstellenden wegens gebrek aan plaatsruimte konden toegelaten worden; doch ook deze wil de heer Dalhuisen tevreden stellen door voor hen op Vrijdag 27 Januari, 's avonds half acht nogmaals op te treden"⁶⁷.

De grote toeloop maakt dat er soms voor gekozen wordt om de deuren uitsluitend open te zetten voor een bepaald publiek, soms alleen voor mannen⁶⁸, en ook alleen "voor vrouwen en jonge dochters. Men zag zich in de verwachting dat er door haar een druk gebruik van gemaakt zou worden dan ook niet teleurgesteld, daar 180 wisten binnen te dringen en plaats vonden, om te kunnen genieten van hetgeen de heer Dalhuisen door middel van zijn toverlantaarn op het doek zou voortbrengen"⁶⁹.

Vanaf 1892 houdt hij in het winterseizoen elke maand wel twee voordrachten met lichtbeelden verluchtigd, meestal in de Volksleeszaal of Concertzaal, maar ook voor verenigingen (bijvoorbeeld Algemeen Belang⁷⁰, de Harderwijker Werklieden Vereeniging⁷¹, Maatschappij tot Nut van het Algemeen⁷², of de Chr. Jongelingsvereniging "Daniël"⁷³), en voor opleidingen of cursussen, al dan niet bij de afsluiting van hun jaar. Ze gaan over bepaalde

Dalhuisen geeft voordrachten, met de toverlantaarn ("met lichtbeelden en dissolving views"⁵³) toegelicht, over de meest uiteenlopende onderwerpen: Egypte⁵⁴, Pasteur en zijn ontdekkingen⁵⁵, over de Franse Revolutie⁵⁶, of hij verzorgt lichtbeelden met toelichtingen van anderen: over het leven en de voortplanting van vissoorten⁵⁷, over dierenbescherming⁵⁸, over Luthers leven en werken⁵⁹, over het Oranjestad en de historie van Nederland⁶⁰, over Indië⁶¹, over "Palestina op en onder de grond"⁶². Ook over poëzie⁶³ en over proza houdt Dalhuisen voordrachten, bijvoorbeeld over Cremer's Betuwsche novelle

Panorama vanaf de Vischmarktschool. Linkerdeel van een stereofoto. Collectie Petersen

inhoudelijke onderwerpen, maar “... er was afwisseling genoeg: oud en nieuw Harderwijk met bekende en onbekende figuren, historie en fantasie, ernstige en grappige tafereeltjes, enzv.”⁷⁴. Ook voor kinderen houdt hij vertoningen met lichtbeelden: “De Heer Dalhuizen bracht kijkjes uit ons stadje op ’t doek, om daarna een bezoek aan de voornaamste steden van ons land te brengen en enkele prachtige oorden uit ’t buitenland. [...] De clou van dit druk-bezochte kinderfeest was echter het verhaal van Simbad, die ettelijke avonturen beleefde. De Heer Dalhuizen had tevens nog wat “om te lachen”, door op handige wijze levende beelden op ’t laken te brengen”⁷⁵. Dalhuizen kalligrafeert ook herdenkingsbundels, zoals die voor schoolopziener Gangel⁷⁶ en voor onderwijzer Kreiken⁷⁷, waarvoor hij mogelijk ook foto’s levert.

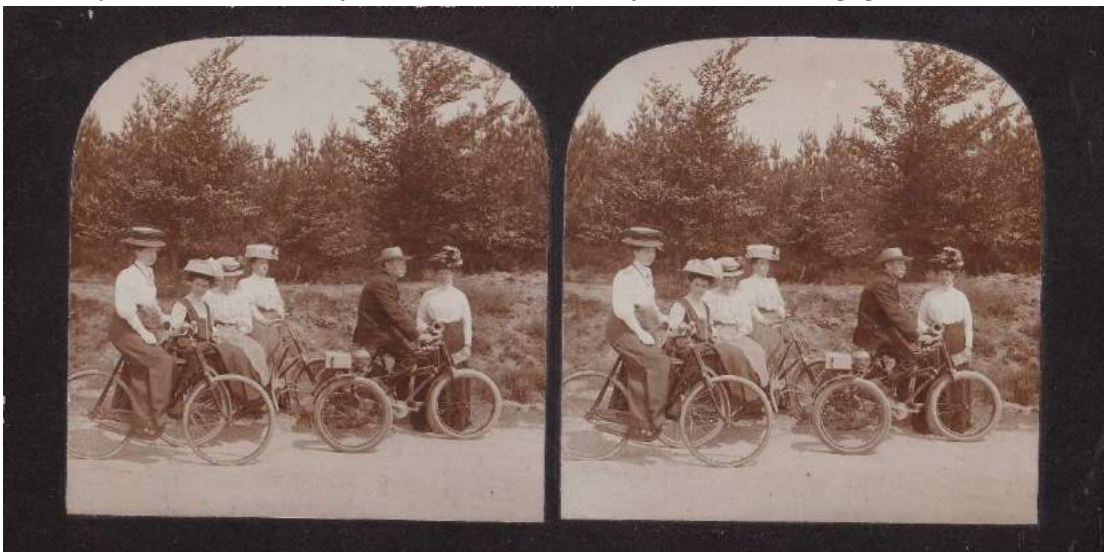

Donkerstraat met man met handkar, rond 1893. Collectie Petersen

Bij al deze culturele en maatschappelijke activiteiten “[trachtte hij] inzake godsdienst en politiek [...] zooveel mogelijk neutraal te blijven, en was steeds bereidwillig om met zijn tooverlantaarn iedereen, van welke geestesrichting ook van dienst te zijn, zonder daarvoor iets vergoed te willen hebben”⁷⁸. Voor zijn verdiensten voor Harderwijk en haar inwoners krijgt Dalhuizen de gemeentemedaille uitgereikt, en dat was eigenlijk tegen zijn zin: “Ik hoor nog mijn vader zeggen: ‘dan heeft-ie zich toch nog om laten praten!’”⁷⁹. Wel verzoekt Dalhuizen die medaille uit te reiken in de beslotenheid van de raadszaal⁸⁰, en niet in het openbaar. Doorgaans werden gemeentemedailles op het bordes van het stadhuis uitgereikt. Dalhuizen maakt vanaf 1895 ook deel uit van een fenologisch netwerk met vrijwilligers die vanuit heel Nederland observaties van planten en bloemen in de natuur aanleverden aan de Landbouwhogeschool Wageningen. “Van 1895 af leverde hij de meest volledige lijsten en zijne gegevens kon de wetenschap als een betrouwbare basis gebruiken.”⁸¹

Handige knutselaar

Dalhuizen was overigens niet alleen een man van kennis en wetenschap, maar blijkens een aantal vermeldingen ook een zeer technisch onderlegde man, en vaardig met zijn handen. Zo prijst de burgemeester hem in een dankwoord als “de man die zoo knap de elektrische visscherij daar in den hoek had gemaakt.”⁸² Rende Vermeer – vader van de auteur – schrijft “Hij was bovendien een handig knutselaar. Hij had bijvoorbeeld een complete stoommachine gemaakt, met alle technische snufjes, gestookt met een spiritusbrander. Het meest indrukwekkende eraan vond ik het apparaat waardoor automatisch de druk werd verminderd als het toerental van de machine te hoog werd. Hij beschikte ook over een telescoop, waarmee de kraters op de maan werden bekeken”.⁸³ Dalhuizen had een De Dion Bouton Tricycle, en was de tweede persoon in Harderwijk die een kentekenbewijs had (M270, uitgegeven 27 februari 1906).

Dalhuizen op zijn De Dion Bouton tricycle met kentekennummer M270. Derde van links Maria Magdalena Vermeer, echtgenote van Andries Vermeer, rechts naast Dalhuizen Reijntje Vermeer, een zus van Andries. Vermoedelijk 1910. Stereofoto uit collectie Petersen

Later ruilde hij die in voor “een zwarte T-Ford, met open kap en vier zitplaatsen. Nu waren auto’s in die vroege twintiger jaren nog schaars. Behalve de dokters, de notaris, een enkele rijke bankier en nog een paar zéér welgestelden had niemand er een. Prachtig dus om zo nu en dan een ritje te mogen meemaken. Het gebeurde overigens niet zo vaak, want oom Dalhuisen was, denk ik, erg zuinig op zijn vehikel. Bovendien had het wat verder van huis gaan zo zijn risico’s. De eigenaar had wel verstand van het motorisch gebeuren en zat er nogal eens aan te sleutelen. Maar ik weet nog hoe we eens vastzaten op een pas geopende grintweg tussen Ermelo en de Zwarte Boer omdat het machien de kar niet verder kon trekken.”⁸⁴

Dalhuisen de amateurfotograaf

Vanaf wanneer precies Dalhuisen fotografeert, is niet met zekerheid vast te stellen. De foto van het gezin

Gezin Vermeer voor Hortushuis. Zoon Andries staat. Collectie Vermeer

van stadsworkbaas Rende Vermeer voor het raam van hun Hortushuis is vermoedelijk in 1880 door Dalhuisen genomen.

De zeven stereofoto’s met *tableaux vivants*, ook genomen in de Hortus, dateren waarschijnlijk uit de periode 1880-1885. De stereofoto met Rendes dochters Reijntje, Everdina en Koosje Vermeer is zomer 1889 of 1890 in de Hortus genomen. De Kodak-1 foto’s van vissers, marktlieden en straten in Harderwijk zijn mogelijk al in 1889 (het jaar van de introductie van de Kodak-1 camera)⁸⁵ gemaakt. De zes foto’s van het 25-jarig jubileum van Rende Vermeer in de Hortus zijn te dateren op 4 maart 1893.

Dalhuisen wordt op 11 dec 1891 aangenomen tot “kunstlievend lid” van de Amsterdamse amateur fotografenvereniging Helios⁸⁶. Helios was “de geleerde vereeniging” met een groot aandeel hoogleraren⁸⁷. In het laatste decennium van de 19^e eeuw zijn er – naast het oude patriciaat en de nieuwe maatschappelijke bovenlaag van bankiers, effectenmakelaars, fabrikanten en notarissen – ook mensen uit de lagen daaronder lid geworden van de verenigingen, zoals de onderwijzer Dalhuisen, maar ze vormen een minderheid⁸⁸. In 1894 wonen zestig van de 73 leden in Amsterdam en slechts dertien daarbuiten; Dalhuisen is de enige uit Harderwijk⁸⁹. Hij is lid tot in december 1897 Helios wordt opgeheven. Op een foto van de vergadering van 12 februari 1892 is ook Dalhuisen te zien⁹⁰, en op de groepsfoto van de gecombineerde clubtocht op zondag 25 juni 1893 zit hij vooraan, tweede van links op de foto⁹¹.

Haven Harderwijk,
grootformaat foto
Stadsmuseum

14 juli 1894 werd een internationale fotografie-tentoonstelling in Arnhem gehouden, met in totaal 197 inzendingen⁹². Mogelijk was Dalhuisen met zijn 'gezicht op de haven van Harderwijk'⁹³ een van de inzenders, maar hij viel niet in de prijzen.

Dalhuisen maakte opnames met stereoglaspositieven en -negatieven, met een stereocamera (afdrukken van 2x 77x74 mm), op rolfilm met een Kodak-1 (doorsnede 6,25 cm), en een camera voor rechthoekige foto's (meestal 160x100 afgedrukt, maar ook wel 165x120, 160x75, 145x110, 115x65, 84x57). Op een van de stereofoto's van de vakantie in de Eifel is een camera te zien die Dalhuisen aan een riem draagt.

In "*Kent u ze nog ... de Harderwiekers*" wordt gesteld dat Dalhuisen met een "spionage-camera"⁹⁴ fotografeert, maar de originele afdrukken van die foto's

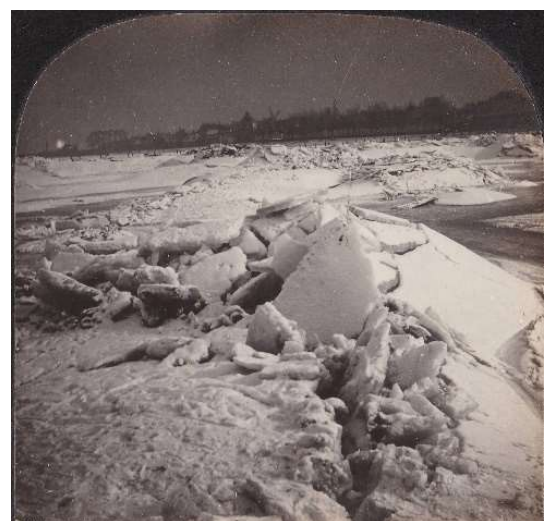
lijken eerder die van een Kodak-1 te zijn (6,25 cm), die hij mogelijk enigszins verborgen onder zijn jas hanteerde. De camera hield hij dan voor zijn borst, zoals ook te zien is aan de schaduw van Dalhuisen op de voorgrond van de foto van oude wagens op de Markt⁹⁵.

Dalhuisens schaduw. Markt, rond 1893. Collectie Petersen

Dalhuisen maakte voornamelijk foto's van vissers, marktlui, en stadstafereeltjes, van straten, gebouwen en de haven van Harderwijk. Vanuit alle drie de huizen waar hij woonde, heeft hij uit het raam opnames gemaakt. Hij fotografeert in de omgeving van Harderwijk de bossen, hei en buitenwegen, soms met mensen erop. Hij fotografeert in 1908 het berijpte Slingerbos en het kruierend ijs op de Zuiderzee maar ook specifieke gelegenheden zoals in de Hortus bij het 25-jarig

uitsnede stereofoto Eifel,
rond 1910. Collectie Petersen

linkerdeel stereofoto, 1908. Collectie Petersen

ambtsjubileum van Rende Vermeer in 1893. Daarnaast zijn er stereofoto's van een vakantie in Zuid-Limburg, de Eifel en Zeeland. Opmerkelijk zijn ook de vijf 'tableaux vivants' (vermoedelijk tussen 1879 en

uitsnede stereofoto tableaux vivants. Vlnr. Antonie van Ganswijk, Hermanus Wilbrink, zittend een onbekende, Andries Vermeer, en Dalhuisen. Dalhuisen houdt een bordje omhoog met "Wie?". Collectie Petersen

1882 genomen) in de Hortus met Andries Vermeer, Antonie van Ganswijk, Hermanus Wilbrink, een onbekende, en Dalhuisen zelf. Wat men met de verschillende voorstellingen wil uitdrukken is niet duidelijk. Mogelijk vertoont hij die ook bij zijn voordrachten met de toverlantaarn, waarvoor Dalhuisen zelf ook glasnegatieven maakt⁹⁶. Volgens de Harderwijkerkrant van 30 maart 1901 vertoonde Dalhuisen "oud en nieuw Harderwijk met bekende en onbekende figuren, historie en fantaisie, ernstige en grappige tafereeltjes"⁹⁷.

Ten slotte heeft Dalhuisen mogelijk ook in opdracht foto's van Harderwijk gemaakt ten behoeve van prentbriefkaarten van de firma Wuestman. Slechts in een enkel geval heeft Dalhuisen zijn naamstempel achter op een foto gezet ("H.DALHUISEN onderwijzer HARDERWIJK")⁹⁸.

De collectie Dalhuisen

Aanleiding voor een onderzoek naar Dalhuisen als fotograaf zijn een aantal foto's die bij Jan en Janna Hemeltjen-ten Hove uit de Bruggestraat nagelaten zijn door

Voor de deur in de Hortus, tweede van rechts Rende Vermeer, rechts vermoedelijk Jan Hendrik Makkink, stadsarchitect. Collectie Petersen

Andries Vermeer (1855-1942), die de laatste negen jaar van zijn leven bij hen in huis heeft gewoond. Andries was collega en boezemvriend van Hendrik Dalhuisen; zij trokken zeer veel met elkaar op⁹⁹. Zeven foto's uit het fotoboek van An Petersen-Hemeltjen, de dochter van Jan en Janna, zijn gemaakt met een Kodak-1 camera en te herleiden tot het 25-jarig ambtsjubileum in maart 1893 van de vader van Andries, de stadswerkbaas Rende Vermeer, in de Hortus. Van de twintig andere Kodak-1-foto's in dit album, van vissers, marktlieden en straten in Harderwijk zijn er vier afgedrukt in "Kent u ze nog ... de Harderwiekers"¹⁰⁰ (en gezien de specifieke beschadigingen, gescand uit dit album) en worden daar toegeschreven aan Dalhuisen. Daarnaast lijkt uit dit album een aantal andere foto's ook van Dalhuisen afkomstig: onder andere stereofoto's (2x 77x74 mm), ongekartonneerde afdrukken, foto's van 160x100 mm, in verschillende afdrukprocedés: Woodburytypie, kooldruk, albuminedruk en gelatinezilverpapier.

Naast de foto's in dit album zijn er nog ruim 100 losse stereofoto's in bezit van de familie Petersen-Hemeltjen. Een paar foto's kunnen herleid worden als genomen vanuit de eerste verdieping van de drie huizen waar Dalhuisen in Harderwijk gewoond heeft: de Smeepoortenbrink 7, de Donkersraat 61 op de hoek van de Markt, en de Smeepoortstraat 19.

Smeepoortenbrink 20

vanaf 7. Collectie Petersen Panorama Markt vanaf Donkersraat 61 (idem)

Smeepoortstraat vanaf nummer 19 (idem)

Vanuit die laatste twee posities blijken er ook stereofoto's uit het Stadsmuseum Harderwijk te staan op www.collectiegelderland.nl¹⁰¹. Deze worden daar toegeschreven aan Feitze Zandstra. Nader onderzoek wijst uit dat er in 1984 door Epenaar F. Zandstra honderden foto's aan het Stadsmuseum Harderwijk overgedragen zijn¹⁰², en, ook in 1984, aan het Streekarchief in Epe¹⁰³. Feitze Zandstra was actief lid van de historische vereniging Ampt Epe, en vermoedelijk heeft hij de door hem overgedragen foto's gekregen van de nicht van Dalhuisen, Jennigje Koldenhoven-Nieuwenhuis in Oene, waar Dalhuisen zijn kamer gehouden had en regelmatig verbleef (zie hiervoor).

Lantaarnplaatjes

Nader onderzoek in het Stadsmuseum wijst uit dat zich daar nog enige honderden stereofoto's in het archief bevinden die op grond van overeenkomst in afbeelding en/of handschrift van aantekening op de achterzijde toegeschreven kunnen worden aan Dalhuisen. Verder een serie van 75 glaspositieven of lantaarnplaatjes met opnamen die toegeschreven kunnen worden aan Dalhuisen, en ook een serie van twintig stereo glasnegatieven die in 1986 geschonken zijn door L. van Polen¹⁰⁴, met oude topografische opnames van Harderwijk die in opdracht van de fa. Wuestman in Harderwijk gemaakt zijn. In ieder geval

Smeepoortstraat, afdruk glasnegatief.

Collectie Stadsmuseum, F-16214

prentbriefkaart uitgave Wuestman

onbewerkte foto collectie Petersen

één uit die laatste serie is door Dalhuisen gemaakt, omdat eenzelfde, niet-bewerkte en ongekartonneerde afdruk daarvan zich ook in het fotoboek van An Petersen-Hemeltjen bevindt¹⁰⁵. Ook de foto's uit de eerste VVV-gids van Harderwijk, in 1902 uitgegeven door Wuestman, zijn waarschijnlijk van Dalhuisen¹⁰⁶.

Ten slotte meldt *Schilder's Nieuws- en Advertentieblad* in een inleiding op hun Kerstbijlage uit 1999 dat de oudste foto's in hun archief dateren uit het begin van de eeuw en afkomstig zijn van Dalhuisen¹⁰⁷. Mogelijk heeft 'Het Schildertje' na het opgaan in de Harderwijker Courant eind 2002¹⁰⁸ deze aan het Stadsmuseum geschonken, omdat een aantal in de Kerstbijlage afgedrukte foto's ook bij het Stadsmuseum te vinden zijn (foto 1 en 2 uit de bijlage komen overeen met 0206-F-16216 en F-16214). Een deel van de foto's is mogelijk ook afkomstig van een glasnegatievencollectie van de firma Wuestman die bewaard is gebleven bij een particuliere verzamelaar.

De foto's die Zandstra aan het archief in Epe heeft overgedaan, blijken voornamelijk (matige) reproducties en nieuwe afdrucken te zijn. Daarvan kon niet vastgesteld worden van wie ze afkomstig zijn, maar wel (op basis van de typische achterkanten van de foto's) van een vijftal originele afdrucken in Epe en nog minstens vier 'losse' foto's in het Stadsmuseum Harderwijk¹⁰⁹. Ten slotte is in Oene bij de nazaten van de vroegere knecht van Koldenhoven, die in 1978 het huis en inboedel van Jennigje Koldenhoven-Nieuwenhuis erfden, nog een aantal foto's gevonden die aan Dalhuisen toegeschreven kunnen worden, onder andere een van de 12-14-jarige Albert van Koldenhoven, neefje van Dalhuisen, op een boerenkar. Deze foto is daardoor te dateren omstreeks 1890-1892. In de collectie Petersen zitten ook een drietal foto's die qua afdruk en kartonnage gelijk zijn: van het havenhoofd, van de Essenburg, en van een defilé op de Markt

Albert op boerenkar. Collectie Dijkgraaf-Konijnenberg

Defilé op de Markt. Collectie Petersen

Andries Vermeer op een 'safety'. Collectie Vermeer

Ook enkele foto's die Rende Vermeer, de zoon van Andries, heeft nagelaten, kunnen aan Dalhuisen toegeschreven worden, bijvoorbeeld Andries op de fiets. Het is een 'Safety', een wedstrijd-fiets voor op de weg, met ventielen en luchtbanden, en de foto is op grond daarvan te dateren tussen 1892-1895¹¹⁰. De spriet die in een houdertje bij de vooras steekt en in een steuntje bij het stuur, is een accessoire uit die tijd om opdringerige honden van zich af te houden¹¹¹.

Perspectief

Uit verschillende collecties blijken nu dus foto's uit de periode 1880-1925, zonder naam of waarbij een andere naam wordt vermeld, aan Dalhuisen toegeschreven te kunnen worden. De collectie Petersen is inmiddels aan het Stadsmuseum geschonken. In de loop van 2019 wordt in samenwerking met Peter Overeem, collectiebeheerder van het Stadsmuseum Harderwijk, een precieze inventarisatie en beschrijving gemaakt van de foto's uit de verschillende collecties. Dalhuisens oeuvre is te interessant om onbeschreven in de archieven te laten zitten. Niet alleen interessant voor de geschiedenis van de stad Harderwijk en haar inwoners, maar ook interessant in breder perspectief: zoveel *ogenblikfoto's* als Breitner vanaf 1894¹¹² of de Zweed Carl Størmer tussen 1893 en 1896 maakte¹¹³, heeft Dalhuisen met zijn Kodak-1 camera weliswaar niet geschoten in de jaren 1890-1893, maar hij was er wel eerder mee dan Breitner, van wie – blijkt nu achteraf – ten onrechte gesteld wordt “*Van geen enkele fotograaf uit die jaren is soortgelijk spontaan werk bekend.*”¹¹⁴ Hiermee, en ook met het in sommige stereofoto's door hem gekozen perspectief ‘van bovenaf’ lijkt Hendrik Dalhuisen zijn tijd ver vooruit te zijn geweest¹¹⁵.

---

¹ Dit (licht bewerkte) artikel verscheen (in twee delen) in *Vittepraetje*, kwartaalblad van de historische vereniging Herderewich (jaargang 23 nummer 1 en 2, maart en juni 2019). Met dank aan Jan Ruijne (Herderewich) en Gerrit Kouwenhoven (Streekarchief Epe) voor opmerkingen en correcties.

² 0207_G_5018 Epe, akte 113

³ 0207_4934 Epe, akte 19

⁴ Zie over het Klooster Nazareth ook

https://mijngelderlandmedia.azureedge.net/files/verhalen_pdf/Het_klooster_Nazareth_te_Oene.pdf

⁵ Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, 1-1-1869, KB 675 C 73,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dts:493002:mpeg21:0067>

⁶ Kroniek van Harderwijk 1231-1931, p.403

⁷ Bev Reg H'wijk 1870-1880 NAH inv 833-838f: wijk 4 huis 49/50, wijk B huis 72/70 (= huidige nummer 7 op de Smeepoortenbrink)

⁸ Bev Reg H'wijk 1885-1918 (fiche): wijk B huis 16 (= huidige nummer 61 in de Donkerstraat). Helaas werden de data van verhuizingen heel vaak niet ingevuld.

⁹ Bev Reg H'wijk 1900 NAH inv 958: wijk A, huis 262/260/264 (huidige nummer 19 in de Smeepoortstraat)

¹⁰ 0207_5001 Epe, akte 35

¹¹ 0207_4928 Epe, akte 125

¹² 0207_4929 Epe, akte 114

¹³ obv 0207_32626 Epe, akte 172

¹⁴ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997

¹⁵ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 30 april 1921 p.2. Voor alle genoemde bronnen uit het Overveluwsch Weekblad of de Harderwijkerkrant zie <https://snv.courant.nu/periodicals/OWH>

¹⁶ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 3 september 1924 p.2

¹⁷ 0207_8388 Harderwijk, akte 21

¹⁸ De Harderwijker 8 maart 1927 p.2

¹⁹ Schilder's nieuws- en advertentieblad 12 maart 1927 p.2. Voor alle bronnen in Schilder's Nieuwsblad zie

<https://snv.courant.nu/periodicals/SNA>

²⁰ Het Bev Reg van Harderwijk 1862-1870 (NAH inv 816-826) geeft namelijk aan dat hij als “hulponderwijzer” inwoont bij de ijzersmid Hermanus van der Beek op de Smeepoortenbrink (wijk 4 - huis 50) en op 28-12-1868 naar Arnhem vertrekt

²¹ Zie bijv. Slaman, P. (2015). *Staat van de student : tweehonderd jaar politieke geschiedenis van studiefinanciering in Nederland* (diss. Univ. Leiden), p.86

²² *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 1-1-1869, KB 675 C 73

²³ Slaman (2015), p.88

²⁴ Kroniek van Harderwijk 1231-1931, p.292

²⁵ Overveluwsch Weekblad 20 oktober 1877 p.2

²⁶ Kroniek van Harderwijk 1231-1931, p.298

²⁷ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 3 augustus 1910 p.2

²⁸ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 2 november 1910 p.2

²⁹ Zie voor een raadsdiscussie bijvoorbeeld Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 10 maart 1906 p.2: over standenonderwijs, verheffing en schoolgeld: “*God schiep de bevolking en de standen, en hier is de arme bevolking onevenredig groot tegen die der rijkere*”.

³⁰ De Harderwijker 17 april 1915 p.2; Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 22 mei p.2; 29 mei 1915 p.6

-
- ³¹ De Harderwijker 31 juli 1915 p.2
- ³² De Harderwijker 6 november 1915 p.2
- ³³ Overveluwsch Weekblad 26 januari 1878 p.1
- ³⁴ Overveluwsch Weekblad 19 april 1884 p.3
- ³⁵ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 17 mei 1913 p.5
- ³⁶ Overveluwsch Weekblad 9 september 1876 p.3
- ³⁷ Kroniek van Harderwijk 1231-1931, p.305
- ³⁸ P. Poorter, Klas in, klas uit: herinneringen tussen 1907 en 1921. In *Historisch jaarboek Harderwijk*, Jaaruitgave van de oudheidkundige vereniging Herderewich, 1991, p. 19
- ³⁹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 20 juni 1906 p.3
- ⁴⁰ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 30 april 1921 p.2
- ⁴¹ P. Poorter, Klas in, klas uit: herinneringen tussen 1907 en 1921. In *Historisch jaarboek Harderwijk*, Jaaruitgave van de oudheidkundige vereniging Herderewich, 1991, p. 19
- ⁴² Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 24 september 1904 p.2
- ⁴³ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 19 maart 1902 p.1, 25 maart 1903 p.1
- ⁴⁴ Overveluwsch Weekblad 28 augustus 1886 p.3; 9 december 1893 p.3
- ⁴⁵ Overveluwsch Weekblad 16 juli 1892 p.2; Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 29 september 1918 p.2
- ⁴⁶ Schilder's nieuws- en advertentieblad 4 oktober 1924 p.2.
- ⁴⁷ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 29 september 1915 p.2; 20 november 1915 p.3
- ⁴⁸ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 23 april 1913 p.2
- ⁴⁹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 20 november 1915 p.3
- ⁵⁰ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 17 maart 1906 p.2
- ⁵¹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 29 januari 1927 p.3
- ⁵² Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 13 mei 1908 p.2
- ⁵³ Overveluwsch Weekblad 9 februari 1895 p.2
- ⁵⁴ Overveluwsch Weekblad 7 januari 1893 p.2
- ⁵⁵ Overveluwsch Weekblad 9 december 1893 p.3
- ⁵⁶ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 19 november 1913 p.2
- ⁵⁷ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 10 maart 1920 p.2
- ⁵⁸ Schilder's nieuws- en advertentieblad 6 februari 1926 p.2
- ⁵⁹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 6 november 1920 p.2
- ⁶⁰ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 15 september 1923 p.2
- ⁶¹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 10 november 1923 p.2
- ⁶² Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 18 oktober 1924 p.2
- ⁶³ Overveluwsch Weekblad 17 februari 1894 p.3
- ⁶⁴ Overveluwsch Weekblad 18 januari 1896 p.2; een tekst in streektaal geschreven; tekst te vinden op http://www.dbnl.org/tekst/crem001roma13_01/crem001roma13_01_0008.php
- ⁶⁵ Schilder's nieuws- en advertentieblad 21 maart 1925 p.2
- ⁶⁶ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 15 september 1923 p.2
- ⁶⁷ Overveluwsch Weekblad 14 januari 1893 p.2
- ⁶⁸ Overveluwsch Weekblad 26 januari 1895 p.2
- ⁶⁹ Overveluwsch Weekblad 11 maart 1893 p.2
- ⁷⁰ Overveluwsch Weekblad 4 april 1896 p.2
- ⁷¹ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 20 maart 1912 p.2
- ⁷² Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 23 april 1913 p.2
- ⁷³ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 18 oktober 1924 p.2
- ⁷⁴ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 30 maart 1901 p.2
- ⁷⁵ Schilder's nieuws- en advertentieblad 28 maart 1925 p.2
- ⁷⁶ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 17 februari 1906 p.2
- ⁷⁷ Het album voor Kreiken (uit 1907) is te vinden in het Stads museum Harderwijk (<http://www.collectiegelderland.nl/organisaties/stadsmuseum-harderwijk/voorwerp-O-08639b>). Rechtsonder op de titelpagina, bij het jaartal 1907, heeft Dalhuisen zijn intialen getekend (HD).
- ⁷⁸ De Harderwijker 8 maart 1927 p.2
- ⁷⁹ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997
- ⁸⁰ Schilder's nieuws- en advertentieblad 6 september 1924 p.2
- ⁸¹ Dr. H Bos in *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Nederl. Genootschap voor Landbouwwetenschap* 4e Jaarg. No. 480/482, 1928
- ⁸² Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 19 november 1919 p.3
- ⁸³ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997

-
- ⁸⁴ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997. Dalhuisen was overigens geen familie, maar de collega en vriend van zijn vader Andries.
- ⁸⁵ Wills, C. en D. (1981). *De geschiedenis van de fotografie. Van daguerreotypie tot instantfoto*. COB, Alphen a/d Rijn (Nederlandse vertaling Jan Smit), p.30
- ⁸⁶ Er waren dat jaar 54 gewone en 6 kunstlievende leden. *Tijdschrift voor Photographie* 1891, p. 198-199
- ⁸⁷ Boom, M. (2015). *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910* (diss. EUR), p.38. In 1894 staat in de ledenlijst bij 13 van de 78 leden een titel (Prof., Dr. of Mr.), bij twee een adellijke titel (Jhr.), en bij 63 leden wordt geen titulatuur vermeld (*Tijdschrift voor Photographie*, jg. 22 p.14-16).
- ⁸⁸ Boom, M. (2015). *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910* (diss. EUR), p.39
- ⁸⁹ *Tijdschrift voor Photographie*, 1894, jg. 22 p.14-16.
- ⁹⁰ *Tijdschrift voor Photographie*, 1892, jg. 20, Dalhuisen staat op de foto geheel rechts
- ⁹¹ *Tijdschrift voor Photographie*, 1893, jg. 21
- ⁹² *Tijdschrift voor Photographie*, 1894, jg. 22, p.106
- ⁹³ Het zou kunnen zijn dat de door Dalhuisen gesigeneerde grootformaat foto van de haven (Stadsmuseum Harderwijk) een inzending van Dalhuisen geweest is
- ⁹⁴ Hilckmann, M. & Dam, A. van (1975). *Kent u ze nog ... de Harderwiekers*. In de toelichting bij foto 54-57 staat: "Wat betreft de verborgen camera: volgens insiders moet dit een zogenaamde "spionage-camera" zijn geweest, een ronde platte bus, die aan een touwtje rond de hals onder de jas werd gedragen en wel zodanig dat een kleine lens, die aan deze bus was gemonteerd, door een knoopsgat naar buiten stak." Waarschijnlijker is dat Dalhuisen een 'gewone' Kodak-1 camera hanteerde.
- ⁹⁵ Ook bij Breitner zien we soms zijn schaduw op de foto's, waarbij hij de camera duidelijk voor de borst houdt. Zie op <http://breitner.rkdmonographs.nl/pionier-van-de-straatfotografie> afbeelding 17 met tekst
- ⁹⁶ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997
- ⁹⁷ Overveluwsch Weekblad/Harderwijkerkrant 30 maart 1901 p.2
- ⁹⁸ Achterop een foto van een defilé op de Markt (Collectie Stadsmuseum Harderwijk) staat een dergelijk naamstempel.
- ⁹⁹ Rende Vermeer, *Herinneringen van een overgrootvader*, ongepub. 1997. "Oom Dalhuisen was helemaal geen echte oom. [...] Hoewel ze al jaren bevriend waren en van dezelfde leeftijd, werd toch altijd de achternaam gebruikt. Dat gold trouwens ook voor andere vrienden en kennissen. [...] Dat wandelen vond ik natuurlijk niet altijd even leuk, stel je voor: een knaapje van zes of zeven met drie 65-plussers. Maar ik hoefde niet in de pas te lopen en er was volop gelegenheid kleine weggetjes tussen struiken en bomen langs wegen en paden te verkennen. Net als een loslopende hond liep ik drie of vier keer zoveel als de oude heren." ("met drie 65-plussers": Andries (*1855) was 60 toen zoon Rende in 1915 geboren werd, schoonvader Gerrit (*1851) woonde bij hen in huis, en Dalhuisen was in 1850 geboren. Andries' vrouw Maria Magdalena was in 1919 al overleden, toen Rende nog maar vier jaar was.
- ¹⁰⁰ Hilckmann, M. & Dam, A. van (1975). *Kent u ze nog ... de Harderwiekers*. Europese bibliotheek, Zaltbommel. Foto nummer 54, 55, 56, 57
- ¹⁰¹ <http://www.collectiegelderland.nl/organisaties/stadsmuseum-harderwijk/voorwerp-F-16214>
- ¹⁰² Pers. meded. Peter Overeem, collectiebeheerder Stadsmuseum Harderwijk
- ¹⁰³ https://www.ampt-epe.nl/Ampt_Epe_mededelingenblad/epe67.pdf 1984 p.36
- ¹⁰⁴ Van Polen en Van Schie publiceerden in 1983 'Harderwijk vertelt'. In het voorwoord vermelden ze dat de foto's mede van Dalhuisen afkomstig zijn
- ¹⁰⁵ prentbriefkaart "Vakschool voor meisjes" aan de Stationslaan. De rommel rechts voor het hek is hetzelfde als op de foto van Dalhuisen, en de bomen weggelakt. Maar dat laatste niet helemaal: op de prentbriefkaart is op het linker dakschild nog een restje van de tak van de boom te zien.
- ¹⁰⁶ Tiemen Goossens (Streekarchivariaat, Harderwijk) maakte mij hierop attent.
- ¹⁰⁷ "Een eeuw Harderwijk en Hierden in beeld", <https://snv.courant.nu/issue/SNA/1999-12-16/edition/0/page/1> "De oudste foto's in ons archief dateren uit het begin van deze eeuw. Meester Dalhuisen was toen een bekend fotograaf in Harderwijk. Hij heeft heel wat stadsgezichten op de gevoelige plaat vastgelegd". Kerstbijlage begint vanaf p.22. Mogelijk heeft 'Het Schildertje' na opheffing het archief aan het Stadsmuseum geschonken, omdat een aantal in de Kerstbijlage afgedrukte foto's ook bij het Stadsmuseum te vinden zijn (foto 1 en 2 in de bijlage komen overeen met objecten 0206-F-16216 en 0206-F-16214 van het Stadsmuseum)
- ¹⁰⁸ Schilder's nieuws- en advertentieblad 30 december 2002 p.1
- ¹⁰⁹ De betreffende foto's (minstens vijf in het archief van Epe, minstens vier in het Stadsmuseum Harderwijk) hebben een advertentie van een sigarenfabriek uit Reuver als achterkant, en met ook het woord "Volapuk" (een geconstrueerde taal zoals Esperanto, die eind 19e eeuw redelijk populair was, vooral in Duitsland). Van een van de vijf foto's uit Epe ("De Bonte Bok") is een originele, niet gekartonneerde afdruk in de collectie Petersen ook aanwezig; een ervan is genomen op het land van Koldenhoven, met uitzicht op diens boerderij en met vermoedelijk de jonge Albert van Koldenhoven rechts op de foto; en op één foto uit het Stadsmuseum Harderwijk is Andries Vermeer in de

---

Hortustuin bij het Linaeustorentje te zien. Andries is op de foto een jaar of 35, de jonge Albert een jaar of 10. De datering van de serie foto's zou dan geschat kunnen worden rond 1888.

¹¹⁰ Mail 5-4-2018 van Horst Boelema, Historisch Archief ANWB

¹¹¹ Zie L. Baudry de Saunier, *Le cyclisme théorique et pratique* (1891) en P. von Salvisberg, *Der Radfahrersport in Bild und Wort* (1897). Zie voor andere sprieten bijvoorbeeld <http://www.altonaer-bicycle-club.de/history/index.php?id=115285888269>

¹¹² <http://breitner.rkdmonographs.nl/pionier-van-de-straatfotografie>

¹¹³ Størmer maakte als student bijna 500 foto's van nietsvermoedende mensen op straat in Oslo. Zie <https://digitaltmuseum.no/011013321284/serie-fotografert-av-professor-carl-stormer-fredrik-carl-mulertz-stormer>

¹¹⁴ <http://www.digitaleetelages.nl/thema/amsterdam/amsterdam-1900---fotografen-van-een-veranderende-stad-/george-hendrik-breitner--1857-1923-.html>

¹¹⁵ Zie afbeelding 53 met tekst op <http://breitner.rkdmonographs.nl/tussen-voorstudie-en-snapshot>